

KARÁDY VIKTOR–KEMÉNY ISTVÁN

A dzsentrí

A földbirtokos nemesség 1848 előtt – a kategória egyértelműsége kedvéért a 100 hektárnál nagyobb birtokkal rendelkezőkről van szó – a gyakran választáson alapuló, de nemritkán önkéntes hivatalok betöltésével kezében tartotta a helyi ügyek irányítását, azaz a vármegyei hatalmat. Ez az anyagi előnnyel közvetlenül nem járó *nobile officium* alkotta a földbirtokkal együtt a rendi uralkodó osztály társadalmi legitimitásának bázisát. Ettől az időszaktól kezdve a központi és helyi adminisztráció, az igazságszolgáltatás és a közélet más színtereinek (újságírás, szépirodalom, oktatás) kifejlődésével a nem nemesi származású úgynevezett *honoráciorok* mind több hivatalt foglalnak el vagy vesznek át (1840 után a törvény szerint már fizetett közhivatalt is), és olyan társadalmi szerepekhez jutnak, amelyek „félig nyilvánosnak” nevezhetők abban az értelemben, hogy befolyásolják a politikai közvéleményt és az uralkodó ízlést, valamint közvetítik a jogrend értékeit. E két csoport között a félig paraszti körülmények közé kényszerülő vagy kispolgári egzisztenciát élő (fogadós, falusi kézműves stb.) és a nemesi státusz konzerválását lehetővé tevő társadalmi helyváltoztatás esélyeit kereső szegény, föld nélküli nemesek a közintézményekben rendelkezésre álló helyekre aspirálók valóságos tartalék seregét alkották. A politikailag cselekvő társadalmi rétegek e három elemének (az arisztokrácia, a dzsentrí és a honorácior értelmiség) teljesen soha végbe nem ment fúziója – amelyhez az új középosztály, nevezetesen a zsidó polgárság kapcsolódni próbált – uralta a társadalmi mozgalmakat Magyarországon a XIX. század második felében. Bár életstílusával és a presztízst hordozó törtenelmi hivatkozásaival továbbra is a földbirtokos nemesség szabta meg a hangnemet a középrétegekben, részesedése az 1848 előtti rendi viszonyok között még osztályelőjogként monopolizált tényleges hatalomban fokozatosan a minimumra csökkent, átengedve egy jelentős részt a közrendűek és az elszegényedett kurta nemesek szaképzett leszármazottjai számára. A „közteherviseles” bevezetésével és a választójog iskolázottsági és vagyoni cenzussal való kibővítésével (1848 áprilisában) a birtokos nemesség részben elveszítette rendi státuszából eredő privilégiumait. A század második felében (mivel képtelen volt korszerűsíteni gazdaságát) mindjobban el is adósodott, és helyzete így gazdaságilag is megrendült.

A dzsentrí – ez a földbirtokos nemesség általános neve – ezzel társadalmi helyzetváltásra kényszerültek, ezentúl a számukra legkönnyebben elérhető fizetett közhivatalokba. Ez annál is gyötrőbb választás volt számukra, mert együtt járt az

osztály társadalmi exkluzivitásának és politikai monopóliumának gyors eltűnésével. A dzsentrírétegnek nemcsak a hatalmat kellett megosztania a közrendűek leszármazottjaival, hanem arra is rákényszerült, hogy fokozatosan mint csoport is lesüllyedjen hozzájuk azáltal, hogy szövetséget és házasságokat köt velük, és társadalmi értelemben közéjük keveredik. Ez a sematikusan felvázolt folyamat természetesen több fázisban ment végbe. A végkifejletig csak a századfordulóra jut el, és az osztály jövője szempontjából drámai jellege sem tárul fel az 1880-as évek, azaz a kapitalista fejlődés kibontakozása és a középbirtokos osztály teljes gazdasági összeomlása előtt. Csak ekkor alakul ki a híressé vált „dzsentri” ideológia, amely egyszerre egy hanyatló osztály világnézetét és ugyanennek a még birtokolt – elsősorban politikai – pozíciók védelmét szolgáló kollektív magatartását tükrözte. Hatékonysága ahhoz az „úri” életmódhoz kötődik, amelyből kibontakozik, és amely pusztán stratégiai fegyvernek tűnik ebben az utóvédharcban.

Az alábbiakban áttekintjük a „dzsentri-” vagy „dzsentroid” életmód fő elemeit. Ez az életmód a régi kis- és középbirtokos nemesség leszármazottjainak sajátja, de többé-kevésbé nyomot hagy mindazokon a csoportokon, amelyek valamiképpen részt vesznek a társadalmi hatalomban, mert ez testesíti meg az „úriság”, az uralkodó osztályhoz tartozás egyedül legitimnek képzelt gondolkodásbeli és viselkedési kánonját. A modell hatékonysága messze túllépi a nemesség tényleges uralmának időbeli határait: azt mondhatjuk, hogy az „úri” életszabályok és értékek rendszerként való teljes kikristályosodása tulajdonképpen csak a nemesi birtokos osztálynak a végső lesüllyedésével következik be. Egyfajta meghatározott kulturális retardáció révén az „úriság” szabályrendje életben maradt az egész régi rendszer folyamán (tehát az 1940-es évekig), és bizonyos fokig késleltette az osztályuralom modern, „polgári” modelljének teljes legitimációját.

A nemességnek félig-meddig tönkre kellett mennie ahhoz, hogy az arisztokrata ideálok és az irodai alkalmazottak beszűkült objektív lehetőségei között létrejöjjön az a feszültség, amely fenntartja a dzsentríéletmódot. Az arisztokrata ideálok konzerválására, tüntetőleges és – a dolgok ereje által – szimbolikus manifesztálására irányuló erőfeszítés volt az eszköze annak, hogy a dzsentri osztálypozíciót követeljen magának, melynek birtoklását annál csábosabb és ellentmondást nem tűrő módon színlelték, minél inkább fenyegetettnek érezték azt. A dzsentríréteg legfőbb közös sajátosságai közül említsük meg a legszembetűnőbbeket: a dzsentrik olyan politikai gárdát alkotnak, amely már nem birtokolja mindazt a hatalmat, amelyet képviselni, megtestesíteni igényel vagy színlel. Emiatt társadalmi cselekvéstere elsősorban szimbolikus, és az emberek, illetve az emberek közötti kapcsolatok manipulálásán nyugszik, ami elsősorban „mondén” kompetenciákat kíván, egyfajta viselkedni tudást a különböző társadalmi körökben. Így főképp a társadalmi kapcsolatok mesteri kézben tartásáról van szó, amelyhez kevés köze van a termelő beruházások racionális kezelésének, a költségminimalizálás és a nyereségmaximalizálás elvének. Innen a férfielelmód gazdaságtalan és poétikus holdudvara, amelynek diszkrét bája a közösségi rítusokra, a közös ivászatokra (kötelező cigánykísérettel), a vadászatra, a (többnyire igen kockázatos) kártyázásra vagy a (nem kevésbé költséges) lóversenyezésre fordított rengeteg időben és energiában nyer kifejezést. Ha a társadalmi

emlékezett a dzsentrirétegről csak ezt az öngyilkosságba torkolló tékozlást őrzi meg, ez azért van, mert egy olyan csoportról van szó, amely miután kollektív célkitűzéseit elveszítette, megelégszik azzal, hogy felélje mindinkább fogyatkozó gazdasági és szimbolikus járadékait. Mindehhez hozzátartozik, hogy az egész csoport vidéki eredetű, és mivel az átélt vagy átruházott emlékekben azt a pozíciót őrzi, amelyet a nemesség a maga birtokain betöltött, nehezen adaptálódik a város formálisan egyenlőbb és személytelenebb társadalmi kapcsolatrendjéhez. Itt az osztályviszonyok eleve kevésbé közvetlenül vagy brutálisan fejeződnek ki, és a nemesi presztízsnak sem lehet úgy érvényt szerezni, mint vidéken.

Tekintsük át a dzsentriosztályethosz fontosabb elemeit.

1. Kötelező az azonos osztályhoz tartozás elismerése és – mivel az egyik nem megy a másik nélkül – a szolidaritás gyakorlati és szimbolikus kinyilvánítása. A rokonsági kapcsolatok és más személyes nexusok – szükség esetén az egész osztályra kiterjedő – ismerete és fenntartása elsőrendű jelentőséggel bír. A szolidaritás rituálisan fejeződik ki a mértéktelen vendégeskedésben, de elmegy egészen a váltók aláírásáig, a hivatali választások alkalmával biztosított politikai támogatásig. A kölcsönös ismertség és a kölcsönös felismerés nagy szerepet játszik e tekintetben, és kifejeződik az általános – életkortól és státuszkülönbségektől jórészt független – tegeződésben, amelynek az a funkciója, hogy megerősítse az azonos nemzetséghez tartozás tudatát. Ugyanez a szerepe az olyan teljesen általános egymás közötti megszólításoknak, mint a „bátyám”, „öcsém”, „nénémasszony”, „urambátyám”, amelyek a közös felmenők híján a társadalmi helyzet vagy szint azonosságát fejezik ki. (Jegyezzük meg, hogy a zsidó középosztályokban hasonló esetekben éppen ellenkezőleg, a magázódás maradt a szabály.) Hogy ezt a gyakorlatot megértjük, a régi, leszármazási alapon szerveződő nemességig kell visszanyúlnunk, lévén hogy a hozzá kapcsolódó örökséget – a címet és a politikai hatalmat – a család képviselőin keresztül kollektíven birtokolta, ugyanakkor, amikor az egész nemesség rendi alapon különböztette meg magát a közrendűektől.

2. Az erkölcsi kötelezettségek osztályon belüli ereje (*Binnenmoral*) szemben áll a kívülről állókat érintő erkölcsi fegyelem gyengeségével (*Aussenmoral*). Becsapni egy hasonszőrűt, vagy hazudni neki – szigorúan tilalmas vétiséget képez, míg ugyanez a magatartás a paraszttal, a polgárral vagy a zsidóval szemben úgy tekinthető, mint egyfajta ügyeskedés: nem kifejezetten ajánlott, de semmiféle szankciót nem von maga után. Egy úrnak mindenütt úrnak kell lennie, de különösen a többi úrral szemben.

3. Mindenfajta gazdasági típusú racionalitás tüntető elutasítása. A dzsentri és az igazi úr megveti a számító profitszellemet – különösen rangbéliekkel szemben. Ezt „zsidó” vonásnak tekintenék. Sőt valamiképp minden célirányos tevékenység, ami a „svábot” vagy a „zsidót” jellemzi, megvetendőnek számít, így mindenfajta célzatos munka is, olyannyira, hogy a jó modorhoz tartozik elrejtteni, amikor az ember ilyesmivel foglalkozik. Két tevékenység jelent kivételt ez alól a szabály alól: a mezőgazdaság (mint birtokos vagy, legrosszabb esetben, mint jószágigazgató) és a politika. Persze ebben az esetben inkább ideológiai elemekről – azaz tudati tényekről – van szó, mint a tényleges társadalmi gyakorlatról, mivel az anyagi eszközök hiánya az esetek többségében nem teszi lehetővé az irracionális életmód realizálását és a társadalmi

pozíció ilyenfajta konzerválását vagy a magasabb politikai, illetve adminisztratív bürokráciába történő átnyergetést.

4. A viselkedés elvont értékekre irányuló racionalitásának gyengesége többféle módon is megnyilvánul. Ezek közül az egyik a viszonylagos vallási közönyösség és a magas kultúra, valamint az intellektuális tevékenységek tényleges leértékelése. Az arisztokrácia – amelyet a dzsentrik egyéb területeken utánozni igyekeztek – sokáig magára vállalta a művészetek és tudományok pártfogásának szerepét, szívesen fitogtatta kozmopolita kultúráját, és gyakran hagyta magát mozgósítani egyfajta kollektív mecénási szerep gyakorlására. Jelentős részben ennek köszönhető az ország legfontosabb kulturális intézményeinek megalapítása és kifejlődése (Tudományos Akadémia, Nemzeti Könyvtár, Szépművészeti Múzeum, Nemzeti Színház, Nemzeti Múzeum, Erdélyi Múzeum Egylet stb.). A történelmi kisnemesség körében ugyancsak nyomon követhető a magas kultúra kiteljesedése, hozzájuk kapcsolható gyakorlatilag minden – eltekintve a szabályt erősítő kivételektől – irodalmi, művészeti és kisebb mértékben tudományos teljesítmény a feudális korban. E tekintetben azonban a dzsentriréteg már inkább a paraszti módon élő, sőt „elparasztosodott” vidéki nemesség hagyományait viszi tovább. Az úr nem olvas, és nem vásárol könyveket. Korlátozott mértékben tud idegen nyelveket, bár a német és a latin alapjainak ismerete többé-kevésbé kötelező. Még a francia is része valamelyest a társasági ember kulturális készletének (különösen a nőknél). A nők esetleg gyakorolhatják a szórakoztató művészetek bizonyos fajtáit is, különösen a zongorázást.

5. A kultúra diszkrét megvetése és a karrierre vonatkozó racionális stratégiák elutasítása a tanulás leértékelésében ölt testet. A gimnáziumot és ha lehet, a jogot persze el kell végezni. De a karriernek – ha van egyáltalán pályaterv – inkább a tanulmányok közben vagy mellett létrejövő társadalmi kapcsolatok révén – például az egyetemi bálokon – alakulnak a dzsentri fiatalok számára, mint a vizsgatermekben.

Nem annyira a társadalmilag hanyatlóban levő csoportokra gyakorolt befolyása miatt kell megértenünk a dzsentriideológia működését és funkcióit, mint inkább a miatt a meghatározó hatás miatt, amelyet a régi rendszer alatt a középosztályok egészére, de különösen annak értelmiségi csoportjaira kifejtett. E befolyásnak kettős oka van. Az értelmiség egy része, ahogy látni fogjuk, a kis- és köznemességből az államigazgatási, jogi és katonai bürokráciába átnyerelő rétegből származik, és hosszú ideig megőrzi a származási csoport ethoszának azokat az elemeit, amelyek az osztály gazdasági meggyengülése következtében átalakultak, sőt bizonyos részben eltorzultak (egészen a karikatúrává válásig). Másrészt a dzsentrimodell – mint az uralkodó osztály tagjainak élet- és gondolkodásmódja – a maga legitimitását egyfajta „nemzeti legitimitás” vitathatatlan megtestesülésére, a történelmi nemességre való hivatkozásból nyeri. Ezért hatása többé vagy kevésbé érint minden olyan emelkedőben lévő „új” és „rég” csoportot, amely igényt tart a társadalmi hatalomban való részesedésre. A modell ereje, térnyerésének valószínűsége az alcsoporthoz tartozó körülményektől függött, és jelezte az alcsoporthoz viszonyított társadalmi távolságát – a származás, az etnikai hovatartozás, a környezet ethosza és a mobilitást biztosító eszközök stb. értelmében. A dzsentrimodell elméleti határát a társadalmi uralomra vonatkozó „polgári” modell kisugárzásának ereje és hatótere

határozza meg. Ez egyfajta ellenmodell, amelyet mindenekelőtt a zsidó és német polgárság, illetve értelmiség alakít ki, de amely a maga legitimitását nemcsak a minden „produktivista” típusú ideológiát jellemző „funkcionális” hatékonyságra, hanem ezen túl és elsősorban annak a nemzeti érzelmű és felvilágosult arisztokráciának (amelynek reprezentánsai a Széchenyiek, Esterházyak, Eötvösök stb.) és azoknak a polgári ideálokkal felfegyverzett kis- és középnemesi csoportoknak (Kossuthok, Deákok, Szalayak, Csengeryek, Trefortok, Kemények, Kölcseyek) a gondolatvilágára és társadalmi tevékenységére alapozza, amelyeknek ösztönzésére az ország sikeresen megvalósította a politikai, igazgatási és gazdasági intézmények reformját, a nemzetépítés ezen alapvető részét. Két, egymással teljesen szemben álló hagyomány van tehát, amelyek azonban a maguk legitimitásának jelentős részét ugyanabból a forrásból, a nemzeti nemességből merítik. Így mindkettő lehetővé tesz – jóllehet különböző módon, mivel a nemesi ideálok különböző változataira hivatkoznak – bizonyosfajta, legalább képzeletbeli vagy mitikus azonosulást a nemzeti ügygel.

1978